

Dr. Györe Zoltán *

Bácska demográfiai és gazdasági jellemzői a XIX. század elején

Munkám célja, hogy röviden összefoglaljam a mai Bácska demográfiai és gazdasági jellemzőit a XIX. század elején. Ehhez forrásanyagként kitűnő alapként szolgál az 1828-as országos adóösszeírás és Nagy Lajos egyházi sematizmusokon alapuló lakosság összeírása. Természetesen, mindkettőnek vannak hiányosságai: a Nagy Lajos féle mellőzi az állami összeírások szisztematikus voltát és a végrehajtás egyidejűségét, az 1828-as konszkripció viszont alapvetően azért hiányos, mert csak az adóköteles lakosság vagyoni állapota érdeklí és a gazdasági és politikai életben jelentős szerepet játszó nemességről nem szolgáltat adatokat. Mégis, a két összeírás az adatok olyan gazdag halmazát tárja elénk, amely lehetővé teszi a demográfiai és jórészt a gazdasági viszonyok részletesebb megismerését, illetve az eddigi ismereteink árnyalását. Lehetséges ez annál inkább, hogy az adatok időben nagyon közeli és emiatt összevethetők. Jegyezzük meg, hogy kevés korabeli európai ország rendelkezik hasonlóan értékes és tartalmas összeírás-együttessel. Gazdasági és társadalomtörténeti ismereteink bővítése tekintetében leginkább a nemesi birtokok adatai hiányoznak. Jó lenne tudni azt is, hogy a bácskai nemesek közül kik tértek át a korszerű agrotechnikai eljárásokra, vagy azt, hogy melyikek termeltek piacra. Ez utóbbit annál érdekesebb lenne ismerni, hogy Bács-Bodrog megye 1834-ben azon viszonylag kisméretű megyék közé tartozott, amelyek a liberális reformmozgalom társadalmi és gazdasági reformprogramja ellen foglaltak állást, függetlenül attól, vagy épp azért, mert nagy mennyiségű piaci többlettel rendelkeztek. Sajnálhatjuk, hogy az 1828-as adóösszeírás nem foglalkozik a parasztok, kézművesek és kereskedők által birtokolt nem urbárium földekkel és a bérelt szántók, rétek és szőlők kérdésével sem, ami ugyancsak árnyaltabbá tenné ismereteinket. Végül is fontos megállapítanunk, hogy az említett összeírások adatai demográfiai ismereteink szempontjából, az

* Dr. Györe Zoltán, egyetemi rendkívüli tanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék

anyagi és szellemi javak, illetve a termelési és társadalmi fejlettség értelmében a minimális szintet jelölik, tehát a valós állapotok szociálisan differenciáltabbak, a termelés mértékét illetően jóval nagyobbak és az anyagiak szintjén valószínűsíthetően kedvezőbbek voltak.

Általános viszonyok

Az összeírást megelőző bő négy évtized nagyon jelentős változásokat hozott a Habsburg Monarchia, illetve Magyarország életében. Mária Terézia uralkodásától kezdve a felvilágosultság eszméi fokozatosan teret hódítottak a tudomány, kultúra és az oktatás szférája mellett az államigazgatásban és a gazdasági életben is. A felvilágosultság mellett a magyarországi társadalomra nagy hatással voltak a Francia Forradalom eszméi, a gazdasági életre pedig a Franciaországgal mintegy huszonnégy évig folytatott háborúk sorozata és a Nyugat-Európában ekkor meginduló ipari forradalom (különösen az élelmiszeripari cikkek, hadfelszerelés, gyapjú, ércek, fémipari termékek, dohány iránti kereslet növekedett). A napóleoni háborúk után, a húszas évektől, az osztrák tartományokban beinduló ipari forradalom tartós, intenzív és széleskörű konjunktúrát teremtett, elsősorban az élelmiszeripari termékek és az ipari nyersanyagok irányában. A kisebb és nagyobb földbirtokosok körében egyaránt erősödött a nézet, hogy az új körülmények és az új agrárttechnikai elvek alkalmazása hasznot hozhat, illetve, hogy a feudális viszonyok kifejezetten fékezik a pozitív átalakulást. A modernizált mezőgazdasági termelésre a nagybirtokokon lehetett a leghatékonyabban áttérni, így a piacorientált tömegtermelés a nagy kamarai uradalmakon és a nagybirtokos arisztokrácia birtokain kezdődött meg, azzal, hogy az új viszonyokat idővel a nemesek és a parasztság felső rétegei is ki tudták aknázni. Igaz, a változások negatív jelenségeket is hoztak: jövedelmeik növelése érdekében a földbirtokos osztály igyekezett minél inkább megnövelni a rendelkezésére álló földterületeket, ami legtöbbször a parasztság rovására történt.

Mindez az országban végbemenő társadalmi, kulturális és politikai változásokkal karöltve olyan folyamatokat indított el, amelyek elkerülhetetlenné tették a rendszerváltást, a polgári társadalom kiépítését. Az 1828-as adóösszeírás alapján készült jelentések publikálása, vármegyei és országgyűlési vitái is ez irányba hatottak az 1825 óta már formálódó és az 1830-tól aktívvá váló politikai liberális ellenzék nézeteire is. A

vizsgált korszak jelentőségének illusztrálásaként megemlíthetünk néhány jelentős eseményt. 1830-ban megkezdte munkáját a Magyar Tudományos Akadémia; összeült az első reformországygyűlés; Megjelent Széchenyi gróf korszakalkotó munkája a *Hitel*; Pesten megalakult az Állattenyésztők Egyesülete; 1831-ben Bécs és Pest között beindult a rendszeres gőzhajóforgalom; elkezdte működését a híres balatonfüredi színház; megjelent Széchenyi *Világ* című munkája. Súlyos kolerajárvány tört ki Észak-Magyarországon, a járványt követő parasztlázadás rámutatott a feudális rendszer megtartásának veszélyeire. 1832-ben megkezdődött az országgyűlés munkája, melyről rendszeresen Kossuth Lajos küldött jelentéseket. Egy évvel később Vásárhelyi Pál és Széchenyi István megkezdték az Al-Duna szabályzásával kapcsolatos munkájukat...

A népesség

Elemzésünk a három szabad királyi városa (Szabadka, Újvidék, Zombor) és tizenhárom, mezővárosra (Magyarkanizsa, Zenta, Óbecse, Apatin, Bezdán, Sztanicsics, Hódság, Bácspalánka, Bácsstopolya, Kula, Temerin és Futak) szorítkozott, melyekben 1827-ben Bács-Bodrog megye lakosságának közel harminchét százaléka élt.¹

Ahhoz, hogy a XIX. sz. elejéig lezajlott fejlődés mértékét és intenzitását igazán fel tudjuk mérni, jó tudnunk mi volt a kiindulópont. A középkori bácskai négyszáz település a török hódoltság korában nagyrészt megsemmisült vagy visszafejlődött. Bácska a XVII. század elején elhagyatott, kultívatlan, háborúkkal súlyosan dúlt, alig lakott, jórészt mocsaras-gazos terület volt. Területét 1683-1718 közt súlyos háborúk, erőszakos cselekmények népmozgások, pestisjárványok majdnem szünet nélkül sújtották. Egy évszázaddal később 108 település, virágzó mezőgazdaság, jórészt lecsapolt mocsarak, szépen művelt szántók, szőlők, százezres juhállomány, több tízezres ménes és marhacsordák, élénk kereskedelem, többnyire barokk stílusban épült templomok, kaszárnyák, középületek és a kornak megfelelő műveltségi szint jellemezték. A fejlődés kifejezetten látványos volt. Persze, a korabeli források bőven szolgáltatnak adatot arra is, hogy a közműveltség, mentalitás, a gazdasági

¹Zoltán Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka, Novi Sad 2007, 192.

viszonyok és az urbanizáció terén még nagyon sok tennivaló akadt, ami a korabeli művelt szemlélő számára is teljesen világos volt.

Bácska volt 1827-ben a délvidéki megyék legnépesebbike. Lakosságának száma a Popsareváci békét (1718) követően gyorsan növekedett: a kezdeti harmincezerről a tizenegyszeresére, 435.237 emelkedett (ez megközelítőleg megegyezik a Belgrádi pasalik lakossága számával az Első Szerb Felkelés kitörésekor).² A megye 9.399,1 km²-t kitevő területén,³ a lakosság három szabad királyi városra, tizenöt mezővárosra, kilencvennégy falura és 35 lakott pusztára oszlott. A településtípusok a lakosság számát, kulturális, közigazgatási és gazdasági szerepüket, stb. tekintve jelentősen különböztek egymástól. Legszembetűnőbb eltérés a települések nagyságában volt: Szabadkán, Újvidéken és Zomborban összesen 72.689-en éltek, ami a megye lakosságának közel tizenhét százalékát tette ki. Szabadkán 34.924-en, Újvidéken 20.231-en és Zomborban 17.534 voltak. Ezzel a városok nagysága jócskán meghaladta a mezővárosokét és magyarországi viszonylatokban is magas értékeknek számított. Különösen népesek voltak a bácskai szabad királyi városok a közeli balkáni városokhoz viszonyítva: Belgrádnak 1834-ben tizennyolcezer és negyven évvel később is csak 27.605 lakosa volt. A horvát területeken még 1857-ben is csak Eszék, Fiume és Zágráb (ez utóbbiban 16.657) lakossága haladta meg a tízezret. Ehhez képest Bácskában már 1828-ban is hat, tízezer lakostól népesebb település létezett (Szabadka, Zombor, Újvidék, Baja, Óbecse és Zenta) és 21 településben több mint ötezen éltek. Ezek közül hét falu volt: Ada, Mohol, Péterréve, Szenttamás, Bácspalánka, Petróc, és Szivác.

Bácskára a 2.000 lakost meghaladó települések voltak a jellemzőek (a települések hetvenegy százaléka). Ezzel ellentétben, Torontál megyében a települések közel hatvanegy százaléka, Szerém megyében pedig a települések kilencvenkét százalékának lélekszáma nem haladta meg a 2.000 lakost! Az hogy a Bácskába települők és visszatelepülők nagyobb településeket alakítottak ki, az országos átlagtól gyéresebb telepü-

² Радош Љушић, *Историја српске државности*, књига II, *Србија и Црна Гора*, Нови Сад 2001, 27–28, 36–37; К.Љобановић, А. Hegediš, i.m., 31.

³ A megye területéhez nem tartozott a mai Bácska délkeleti része, a 908,5 km² kiterjedésű Sajkás, mely közigazgatási értelemben a Katonai Határőrvidék részét képezte. A Határőrvidék felszámolását követően 1873-ban a Sajkás körzetet Bács-Bodrog megyéhez csatolták és akkor a megye területe 10.307,6 km² volt.

lésszerkezet létrejöttét eredményezte: az országos négyzetkilométerenkénti 6,5 település helyett Bácska átlaga 1,6 volt, azzal, hogy északról délre haladva a településhálózat egyre sűrűsödött.⁴ Jegyezzük meg, hogy a viszonylag gyér bácskai hálózat a valahai török hódoltság területeinek jellemzője is volt.⁵ E településszerkezetnek egyik következménye a tájképünkre jellemző tanyarendszer kialakulása volt: tekintettel a kiterjedt településhatárookra a mezőgazdasággal foglalkozók a városoktól, falvaktól távolabb eső pontokon ideiglenes vagy tartós szálláshelyeket hoztak létre. Itt őrizték a jószágokat vagy természetették a gabonaféléket, gyümölcsöt, stb. A gazdák gyakran csak a hét végén tértek vissza falvaikba vagy városukba. A városi házak őrzését nemritkán lakhatás ellenében házatlan zsellérekre bízta. A tanyasiasodást serkentette a szállási birtokok adómentessége, illetve az a tény is, hogy itt a jószágok nagy részét el lehetett rejtetni az adóhatóságok és a szomszédok kíváncsi tekintete elől. Ugyanakkor, a hatóságok akár a szállások lerombolásának a fenyegetésével is igyekeztek megfékezni a tanyarendszer erősödését.⁶ 1828-ban Szabadkán a 4.567 városi ház mellett 2.197 szállást írtak össze (32,5%), Zomborban pedig a 2.201 városi ház mellett 1.358 szállást (38,2%). Sajnos a többi település esetében nincs adatunk, de e két városnál a kirajzás jelentősnek mondható.⁷

Bánát térségével együtt Bácskát tartották Magyarország etnikailag és vallásilag legtarkább megyéjének, azzal, hogy Bácska a mai Vajdaság területeivel összehasonlítva is sajátosságoknak tekinthető. Ellentétben Szerém és Torontál megyével illetve, a Határőrvidék vajdasági szakaszával, ahol a lakosság 60-91%-a az ortodox valláshoz tartozott, Bács-Bodrog megyében a hívek kétharmada katolikus volt. A lakosság 24%-a

⁴ Золтан Бере, *Демографски односи Војводине на основу пописа Лајоша Нађа из 1828. године*, "Зборник Матице српске за историју", 46, Нови Сад, 103, 104.

⁵ Nagy Lajos összeírása szerint Bácska népsűrűség 1827-ben 46,3 lakos volt négyzetkilométerenként. A 2011-es népszékszámítás adatai szerint a mai Vajdaság területének népsűrűsége átlagosan pont a duplája az említettnek (*Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. године*, Републички завод за статистику ISSN 0354-3641, Билтен - Републички завод, COBISS.SR-ID 16405506, Београд 2011, 22.).

⁶ Антал Хегедиш, *Успон градске привреде*, in: "Домети", 100/103 sz. (tavasz-nyár-ősz-tél), 67-68.

⁷ Vajdasági Levéltár, mikrofilmtár, „Popis prema VII zakonskom članu iz 1827.godine”, N 60 és N 64, „Observationes”.

ortodox, 9%-a protestáns és 1,3%-a zsidó volt. Itt élt a legtöbb protestáns (37.358, ami a mai Vajdaság területéhez viszonyítva a protestánsok 61%-át teszi) és zsidó is. Az összeírt 7.440 zsidó közül 5.750 (77%) Bácskában telepedett meg. Érdeemes megemlíteni, hogy zsidókat összeírtak Bácska 108 települése közül kilencvenben. Ortodoxok éltek 85, protestánsok 65, míg katolikusok Bácska minden településében. A katolikusok relatív többséget 52, a protestánsok és pravoszlávok pedig nyolcnyolc településben alkottak. A zsidók részaránya egy településben sem haladta meg az 5,3%-ot (Borsod, Bácspalánka). Míg a zsidók 55,2%-a városokban és mezővárosokban élt, a protestánsok túlnyomóan (94,6%) a falvakat kedvelték.⁸

Bácskára jellemző volt, hogy három helységet leszámítva (Bajsa, Bácspalánka és Szelencsa, azaz Bácsújfalú), minden településen egyik vallásfelekezet abszolút többséggel rendelkezett. A pravoszlávok abszolút többségben Újvidéken, Zomborban, Sztanicsban, Titelben és Óbecsén voltak, míg a katolikusok a többi helységben.⁹ Fényes Elek adatai szerint Bácska lakosságának 37,7% magyar, 20,4% szerb, 19%-a német, 18,1% sokác (inkább horvát, bunyevác), 2,1%-a szlovák, 1,6%-a zsidó, 0,1 százaléka görög volt, de éltek itt ruszinok, örmények, cigányok és más etnikumok is.¹⁰

A lakosság társadalmi tagozódása

Egy-egy lakos valós társadalmi szituációja elsősorban a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyétől, a foglalkozásától, másodsorban a jogi helyzetétől függött. Gondoljunk csak a kisnemesség százazreinek helyzetére: függetlenül kiemelt jogi státuszuktól, sokan földműveléssel, kocsmároskodással, fuvarozással, ügyvédi vagy más értelmiségi foglalatossággal biztosították a megélhetésüket. Bácska társadalmi és foglalkozási szerkezete jórészt megegyezett az országra jellemző dominánsan agrár jelleggel. Ugyanakkor, a szemlélt településeken

⁸ Золтан Ђере, *Демографски односи Војводине на основу пописа Лајоша Нађа из 1828. године*, "Зборник Матице српске за историју", 46, Нови Сад 1993, 106-107, 111.

⁹ Zoltán Györe, *Gradovi i varoši Bačke*, Filozofski fakultet, Novi Sad 2007, 35-36.

¹⁰ Золтан Ђере, *Демографски односи Војводине на основу пописа Лајоша Нађа из 1828. године*, "Зборник Матице српске за историју", 46., Нови Сад 1993, 111.

megfigyelhetjük a kezdeti városiasodás jeleit is. Sajnos az elemzett összeírások nem nyújtanak precíz képet a vizsgált települések foglalkozási tagozódására, illetve ez esetben is csak közvetett utalásokat nyújtanak.

A vizsgált települések összeírt családfőinek átlagban 23%-a jobbágyosorban volt, 41,9% zsellér (azzal, hogy a szabad királyi városokban ebbe a kategóriába helyezték mindazokat a gazdákat akiknek nem volt polgárjoguk de volt ingatlanuk), 12% ház nélküli zsellér, 8,9% polgár, 2,7% kereskedő, 12% kézműves, 1% honorácior, míg 6%-ának nem határozták meg a foglalkozását.¹¹

A legnagyobb földesúr Bács-Bodrog megyében a Magyar Udvari Kamara volt melynek fennhatósága alá tartozott Bácska lakosságának több mint fele. A kamarai földek 4 provizorátusba voltak szervezve (zombori, szántói, kulai és palánkai), zombori központtal. A kamarai hivatalnokok, a provizorok, jegyzők, mérnökök és más tisztségviselők a Magyar Udvari Kamarának irányítása alatt számos fontos feladatkört láttak el: gondoskodtak a kamarai uradalmak igazgatásáról; a merkantilizmus szellemében törekedtek újításokat és fejlődést hozni a vidék gazdasági életébe; irányították az összetett bácskai kolonizációs folyamatot.¹² Az említett provizorátusok mellett a Kamara igazgatása alatt állt a Tiszai-koronakerület is, több tízezer lakossal. Bácskában volt még 12 nagyobb és számos kisebb magánuradalom. Bács a kalocsai érsek, Futak a Brunswick család, Bácsstopolya a Kray család, Sztanisics a Redl bárók, Baja a Grassalkovichok, Kúla a Sztratimirovityok birtoka volt. Bács-Bodrog megyében 1785-ben 3.200, 1847-ben már 14.108 nemes élt.¹³

A bevezetőben említett gazdasági-társadalmi változásokkal összhangban, az 1786-os, 1828-as és 1847-es összeírások és a korabeli jelentések tanúskodnak a jobbágyok és jobbágyi telkek számának növekedéséről (ez utóbbi növekedésének a mértéke érezhetően kisebb volt a jobbágyok számának növekedésétől), ugyanakkor azonban tanúskodnak a jobbágyi telkek felaprózódásáról és a jobbágyok elszegényedéséről is. Bácskában és vidékünkön jellemző volt az urasági földeknek a jobbágyfölköz vagy közös használatú földek kárára történő térnyerése is. A tel-

¹¹ Zoltán Györe, i.m., 62-63.

¹² Антал Хегедиш, *Управни, друштвени, духовни и културни центар*. in: Радивој Стоканов (уредник), „Домети“, 100-103 szám (2000, tavasz-nyár-ősz-tél), Сомбор 2000, 107-108.

¹³ Zoltán Györe, i.m., 37.

kek felaprózódása és más tényezők hatására a zsellérek részaránya Bácskában egyre növekedett a telkes jobbágyok rovására. Általában véve legjobb helyzetben a német jobbágyok voltak, részben mivel kamarai jobbágyokként jobb feltételek mellett gazdálkodtak, mint a magánföldesurak jobbágyai, részben mert a köztük meghonosodott öröklési rend (csak a legidősebb fiú örökölhette a földbirtokot, míg a többi fiú örökös kénytelen volt elszegődni katonának, papnak, kézművesnek) megakadályozta, hogy telkeik felaprózódjanak, ellentétben azzal ahogy ez a magyar, szerb, román jobbágycsaládok esetében történt. Ennek illusztrációjaként hivatkozhatunk korabeli statisztikákra melyek szerint, míg a nem-németek esetében 100 jobbágytelekre 400 jobbágy jutott, a németek esetében mindössze 60 jobbágy osztozott a 100 telken! Ezzel összhangban a német parasztok jövedelmei is jelentősebbek voltak.¹⁴

Mivel a szabad királyi városokban a zsellérek közé soroltak mindenkit, aki nem tartozott a polgárok közé, de rendelkezett házzal, kerttel és földbirtokkal, a két vizsgált településtípust nem szemlélhetjük együtt, amikor a zsellérek és jobbágyok teljes számát próbáljuk megállapítani. Annyit azonban elmondhatunk, hogy a városokban összesen 5.878 „zsellért” (az összeírt családfők 39,4%-a), illetve 2.114 (14,1%) házatlan zsellért írtak össze. A mezővárosokban a jobbágyok sorába tartozott 6.194 (52,%), a zsellérek közé 5.369 (45,4%) és a házatlan zsellérek közé 1.145 (20%) családfő. Megállapíthatjuk, hogy a legszegényebb kategóriába tartozók, a házatlan zsellérek száma és részaránya meglehetősen magas, és csak reménykedhetünk, hogy ez részben az összeírás metodológiai sajátosságainak az eredménye.¹⁵

A polgárosodás hordozóinak sablonszerűen a polgárságot szokás megnevezni, habár ez a Közép- és Kelet-Európai társadalmakra nem jellemző. Itt a liberális nemesség, az értelmiség és a gazdasági élet polgáriasulásában érdekelték rétegek (kereskedők, jómódú parasztok, egyes kézművesek) voltak a polgári átalakulás mozgatói. A városias gazdasági funkciók és a polgári statusz nem estek egybe. Részben talán ezzel hozható összefüggésbe a három szabad királyi városban összeírt viszonylag kisszámú polgárjogú lakos, összesen 2.379, ami a családfők

¹⁴ Антал Хегедиш, Литература прве половине 19. века о привреди Торонталске, Бачко-Бодрошке и Сремске жупаније, in: „Зборник Матице српске за историју“, 21, Нови Сад 1980, 112-113.

¹⁵ Zoltán Györe, i.m., 192-195.

15,8%-át teszi. Tegyük hozzá, hogy a XIX. első felében már nem a szabad királyi városok voltak a kereskedelmi élet legfőbb mozgatói. A polgári státusz már nem volt feltétele a kereskedelemmel, kézművességgel való foglalkozásnak, a földbirtoklásnak. Magyarország piacközpontjaiban a polgárok több mint fele kézműves, közel egy tizede kereskedő, 3,5%-a földműves, 2,5%-a a szolgáltatásban dolgozó, közel 1%-a fuvaros és mindössze 0,2%-a értelmiségi foglalkozású volt. Ez utóbbiaktól kétszer több kézművesinas rendelkezett polgárjoggal. Hogy a polgárjog nem kötődött szorosan a városias funkciókat erősítő szakmákkal, az is illusztrálja, hogy a kézművesek, kereskedők, szolgáltatásokat nyújtók és a fuvarosok 64-82%-a nem volt polgár.¹⁶ A polgárjog megszerzése egyeseknek továbbra is vonzónak tűnhetett, hisz csak a polgárok élvezték a polgári státusból fakadó előnyöket: a vámmentességet, a város irányításába való részvétel jogát és a magas társadalmi megbecsülést. Forrásaink arról tanúskodnak, hogy Bácskában 1828-ban még a szabad királyi városok voltak a gazdasági élet fő mozgatói még akkor is, ha egyes mezővárosok (Zenta, Magyarkanizsa, Kúla, Bácspalánka, Apatin, Törökbecse, Nagybecskerek) és esetenként egyes falvak (mint pl. Szenttamás) is nagyszámú lakossággal rendelkeztek és nagyarányú kereskedelmi forgalom, tömeges árutermelés színhelyei voltak.

Amit a városiasodás szempontjából még bizonyosan megállapíthatunk, az a honoráciorok, kézművesek és a kereskedők részaránya a lakossághoz viszonyítva, a többi kategóriával kapcsolatos értesüléseink meglehetősen bizonytalanok. Sajnos az országos összeírás nem tartalmaz adatokat a fuvarosok, hajósok, téglakészítők és más nem agrár foglalkozásúak számáról, habár ezekből egyre több volt. Így hasonlóan az összeírások többi adatához, az agrár- és nem agrárnépesség arányát bemutató lenti táblázat is csak megközelítő értékeket nyújt.

¹⁶ Bácskai Vera, Nagy Lajos, Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Budapest 1984, 176-190.

TELEPÜLÉSEK	Az összeirt honoráciorok, kézművesek és kereskedők aránya településenként
ÚJVIDÉK	24,4
APATIN	21,9
BÁCS	18,9
BEZDÁN	17,6
ÓBECSE	15,7
SZABADKA	15,5
ZENTA	15,4
KÚLA	15,2
BÁCSPALÁNKA	14,9
HÓDSÁG	12,6
ZOMBOR	12,4
KANIZSA	11,5
FUTAK	11,2
TEMERIN	11,0
BÁCSSTOPOLYA	7,1
SZTANISICS	6,6

*1. táblázat
A honoráciorok, kézművesek és
kereskedők részaránya a vizsgált
településekben*

Társadalmi jelentőségük miatt a fejlődés egyik közvetett indikátoraként szemlélhetjük az értelmiségiek számát és részarányát is településeinkben. Az összeírás alapján csak a hivatásos értelmiségiek (honoráciorok: ügyvédek, orvosok, mérnökök, tanárok, stb.) száma állapítható meg, ami természetesen nem fedi az értelmiségiek teljes számát. A délvidéken Bács-Bodrog megyében volt a legtöbb honorácior is: a szabad királyi városiakkal együtt 328-an voltak, ami jóval több mint a torontáli 60, szerémi 89 vagy a temesmegyei (Temesvárral együtt számítva) 129. Több mint hatvan százalékuk a királyi városokban került összeírásra a falvakban viszont mindössze 16 százalékuk. Jelenlétük fontos volt, hisz a lakosság alapvető igényeit elégitették ki az oktatás, egészségügy, válás, közigazgatás, jogszolgáltatás és a kultúra terén. Hozzájárultak a települések központi funkcióinak erősödéséhez és jelenlétük egyben serkentette az urbanizációt is; az átlagosan jó anyagi állapotuk és specifikus szükségleteik a kézművestermékek igényes fogyasztóivá tették őket és előremozdították a könyvesboltok, nyomdák, színházak működését és más szolgáltatások kialakulását.¹⁷

Érdemes megemlíteni, hogy Szabadkán, még inkább Újvidéken, érezhetően nagyobb volt a honoráciorok száma és aránya mint Zombor-

¹⁷Zoltán Györe, i.m., 69.

ban, annak ellenére, hogy Zombor nemcsak szabad királyi városként látott el központi gazdasági és közjogi szerepet, hanem úgy is mint Bács-Bodrog megye székhelye és kamarai uradalmi központ is.

A mezőgazdaság

A szemlélt terület gazdaságát és településszerkezetét jórészt múltja, földrajzi helyzete és természeti adottságai határozták meg.

A megművelt földterület képezte Bács-Bodrog megye területének két harmadát (6.803 km²). Ebből volt 3.219 km² szántó, 2.078 km² rét és legelő, 357 km² szőlő és 1.148 km² erdőfelület.¹⁸ Bácska jó termőföldjéről volt híres, habár a földek minősége és összetétele igencsak változott. Almás, Baja, Baracska, Jankovác, Madaras, Monostor és Szabadka északi részein a sárga homok elsősorban az állattenyésztésnek és szőlőtermelésnek kedvezett. A Duna-mentén, Bogojevó, Bogyán, Plavna, Vajszka és Szonta széles ártéri részein a föld salétromos és ezért csak közepes minőségű volt. A Telecskai-dombok kemény löszből voltak, itt helyenként emeletes pincéket vájtak a löszfalba, ugyanakkor a völgyekben a jó minőségű földek kitűnően teremtek. Első osztályú föld a Ferenc-csatornától délre volt, ahol a trágyázás nélkül is el lehetett érni a tíz-tizenkétszeres terméshozamot.¹⁹ A XIX. század első felében elterjedt volt a nézet, hogy Bácska és Torontál megye termelték a legtöbb és a legjobb minőségű búzát egész Magyarországon, evvel összhangban Bács-Bodrog megye fizette a legnagyobb összegű adót is (290 nádori porta után).²⁰

A művelhető földterületek mellett Bácska áldott volt a vízrajzi adottságaival is: a Duna, Tisza és a Ferenc-csatorna fontos szerepet ját-

¹⁸ Benda Gyula, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867, Budapest 1973, 106.

¹⁹ E. Fényes, Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, I–VI, Pest 1836–1840, 27–28.

²⁰ Az 1832–1836-os országgyűlés Bács-Bodrog megyére 290 nádori portát vetett ki (E. Fényes, i.m., 44). A nádori porta a törvényhatóságok teherbíró-képességén alapuló eszmei mértékegység. Az országgyűlésen megszavazott adó főösszegét a nádori porták száma szerint osztották szét a megyékre, szabad királyi városokra. A megyék az összeget dikák szerint tovább bontották járásokra a szolgabírák pedig községekre, azaz a falubírák segítségével egy-egy jobbágy adókötelezettségére bontották le (Pomogyi László, *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*, Budapest 2008, 349).

szott a személy- és kereskedelmi forgalomban, és a malmok meghajtó erejeként. Ugyanakkor, halhozamuk első helyen állt a magyarországi megyék közt és előfordult, hogy nagyobb áradásokat követően a Tisza mentén olyan sok hal maradt szárazon, hogy disznótáplálékként használták.²¹

Bácskában akárcsak a Délvidék többi megyéiben a településeinek közös vonása a mezőgazdasági termelés domináns jellege volt. Fejlett volt az állattenyésztés és a földművelés is, mégis a hangsúly egyre inkább az utóbbin volt. Az 1790-1867-es időszakban megfigyelhető a földterületek majdnem 20%-os növekedése a mocsarak és az erdőterületek kárára. Bácskában és Bánátban is gátak építésével és folyószabályzással jelentős területeket sikerült művelhetővé tenni.²²

Míg a XVIII. sz. elejére az extenzív állattenyésztés volt a jellemző, a XIX. sz. húszas éveire egyre inkább a legelők szántófölddé alakítása és az intenzív gabonatermelés vált jellemzővé. Bácskában ilyen értelemben a szabad királyi városok haladtak legmesszebbre (az összeírt földterületek 79,3%-a volt szántó), míg a mezővárosok és a falvak lemaradtak az országos átlag mögött (46,8 illetve 48,2 szemben az országos 63,5%-al, amiben azért benne volt a szabad királyi városok részesedése is.). A bácskai mezővárosokban a rétek és legelők aránya viszonylag magas volt (51,4%), habár voltak nagy szántóterületek is. Összhangban a városhatár kiterjedtségével Szabadka nagy legelőkkel rendelkezett (az országban második Szeged után, és Zombor sem maradt le nagyon).²³

A szőlészet vidékünkön jórészt jövedelempótló szereppel bírt, de fejlődéséhez részben hozzájárult a közismerten rossz bácskai ivóvízminőség is. A bácskai termőterület szerkezetében a szőlők átlagában véve az országostól alacsonyabb szinten voltak jelen, arányuk egyedül a szabad királyi városokban érte el az országos szintet. Szabadkán, Zomborban és Újvidéken termelték meg a megye bormennyiségének 43,5 %-át illetve a termelt bor értékének 53%-át. A bácskai városias települések majdnem mindegyike rendelkezett szőlővel (Temerin kivételével) és az

²¹ E. Fényes, i.m., 36.

²² Benda Gyula, Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767-1867, Budapest 1973, 106, 117; Антал Хегедиш, Литература прве половине 19. века о привреди Торонталске, Бачко-Бодрошке и Сремске жупаније, in: „Зборник Матице српске за историју“, 21, Нови Сад 1980, 118-119.

²³ Zoltán Györe, i.m., 99.

összeírt birtokosok mintegy közel negyedének volt szőlője. A szőlők kiterjedtsége tekintetében újból Szabadka és Zombor tűntek ki, hisz az ország 4 legtöbb szőlőterülettel rendelkező városa közt találhatjuk őket. Jelentős volt a bortermelés még Kulán, Zentán, Palánkán, Bácsstopolyán, részben Bácsón és Kanizsán. Jelentős volt a kocsmák száma is. Újvidéken 173, Zomborban 154 és Szabadkán 104száznegy, összesen 24.311 forint évi jövedelemmel.²⁴ Tekintettel a helyi bor gyengébb minőségére, a jómódúak a minőségi bort Baranya, Tolna és Szerém megyében vásárolták.²⁵

Habár a piacra termelés megfigyelhető az állattenyésztés és földművelés esetében egyaránt, a földművelés esetében több jel utal a termékek minőségének és a termelés terjedelmének a tudatos javítására illetve növelésére: a háromnyomásos vetésforgó fokozatos elhagyása, fokozott piacorientáltság, egyre többféle gabonaféle meghonosítása és az ipari növények és a hüvelyesek termesztése; a kukorica egyre erőteljesebb terjedése, a termőföldek egyre jobb kihasználása, stb. Az 1828-as összeírás adatai az átlagot jóval meghaladó termelékenységről tanúskodnak elsősorban Szabadka, Zombor, Bácsstopolya, Kula és Sztanisity esetében, de más bácskai településeken is. Bácska legismertebb terméke a kitűnő minőségű búza volt. A délvidéki megyék közül Bács-Bodrog megyében termelték messzemenően a legtöbb gabonát: 2,9 millió pozsonyi mérőnyit (kb.130.000 tonna). Második helyen volt Torontál megye 1,6 millió pozsonyi mérővel. Ennek megfelelően alakult piaci értékük is: 1,75 millió forint illetve 1,07 millió forint.²⁶ Összehasonlításként említsük meg, hogy 1829-ben Zomborban egy hold föld ára 150 forint volt, illetve hogy pl. Zomborban a főbíró évi jövedelme 200-300 forint volt.²⁷

A gabonatermelés méreteivel összhangban gyors fejlődésen ment keresztül a malomipar is: 1828-ban területünkön közel négyszáz malom

²⁴ Zoltán Györe, i.m., 196, 221, 223.

²⁵ Антал Хегедиш, *Успон градске привреде*, in: “Домети”, 100/103 (2000 tavasz-nyár-ősz-tél), 70.

²⁶ Zoltán Györe. i.m., 102-103.

²⁷ Антал Хегедиш, *Управа слободног краљевског града*, in: “Домети”, br. 100/103 (2000 tavasz-nyár-ősz-tél), 20, 73.

volt, 1895-ben pedig a működő ezerszázharminchat malommal Bácska országos viszonylatban a második helyet foglalta el.²⁸

Országszerte híres volt még bácskai kender (apatini kender néven) melyből évi 25.000 mérőnyit állítottak elő. Burgonyát, kukoricát termeltek a mai Vajdaság egész területén. A korabeli jelentések különösen sok hangsúlyt fektettek az olajrepce termelésére, előfordult, hogy egyes bánáti uradalmakon pár ezer holdon állították elő. A Délvidék gazdaságában fontos helyet foglalt el a dohánytermesztés, főképp Bánátban, de az évi termelés mennyisége Bácskában is meghaladta az 50.000 mérőt, különösen Szabadkán és a Tisza-mentén termesztették a dohányt. Szerém megye kitűnő minőségű boráról volt híres. Legelterjedtebb szőlőfajták a Szerémi zöld, a Fekete burgundi és a Kék kadarka voltak. 21.305 holdon megközelítőleg egy millió akó bort termeltek. Híres volt a Verseci borvidék is mely Fényes Elek adatai szerint nagyobb volt a neves budai szőlőktől is. A gyümölcstermesztés Bács-Bodroiban a XIX. század első évtizedeiben a kezdeteit élte, a termelés nem tudta teljes mértékben kielégíteni a helyi kínálatot sem. A gyümölcsösök létesítése jórészt a haladó magán, állami és egyházi uradalmakra volt jellemző. Ilyen értelemben kitűnt a Sztratimirovityok kulpini uradalma.²⁹

Bácskában az állattenyésztés leginkább Szabadka környékén és a Tisza-mentén volt virágzó de mondhatjuk azt is, hogy jellemző volt a megye egészére. Több tízezres volt a sertések és marhák száma illetve közel 80.000 lovat és majdnem 190.000 juhot írtak össze, és ezek csak minimális számok! Jegyezzük meg, hogy a lovak nagy száma részben a terjedelmes szántófelületekhez, részben a fuvarozáshoz, illetve a kereskedelemhez kapcsolódott: sok zsellér fuvarozott mások számára árut és ezzel kereste kenyerét. Bácskában a 19. század első felében népszerű volt a selyemgubó-tenyésztés is, jórészt német gazdák körében.

A településeinkben összeírt gazdák negyven százalékanak lova, huszonöt százalékanak tehene, tizenkilenc százalékanak disznója, mindössze tíz százaléknak birkája és csak hét százaléknak volt igavonásra alkalmas bikája. A legvagyonosabb gazdák Szabadkán, Zomborban, Zentán, Kanizsán, Óbecsén voltak, a többiekben átlagban, gazdánként 3-

²⁸ Zoltán Györe, Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka, Novi Sad 2007, 128.

²⁹ Антал Хегедиш, Литература прве половине 19. века о привреди Торонталске, Бачко-Бодрошке и Сремске жупаније, in: „Зборник Матице српске за историју“, 21, Нови Сад 1980, 120-125.

3 jószágot írtak össze. Birkatartás egyre népszerűbb volt, jómódú gazdák gyakran bérelt legelőkön tartották jószágaikat. Az összeírás szerint Újvidéken és Bezdánban a gazdák legnagyobb hányadának 50-100 birkája, Szabadkán 40-50, Kanizsán és Temerinben 20-30 birkája volt, míg a többi településre a 20 birkás kategória volt jellemző. A városokban 210, a mezővárosokban 45 gazdának volt 100 birkánál nagyobb nyája. Hangsúlyozzuk, hogy az összeírás legkevésbé pontos adatai pont az állatállománnyal kapcsolatosak. Különösen érvényes ez Bácska nagy településhatárral rendelkező települései esetében, mint amilyen Szabadka, Zombor, Kanizsa, Zenta, stb.³⁰

Az adózó lakosság vagyónállapota

Amikor a birtokviszonyokról beszélünk különösen ajánlatos szem előtt tartani az 1828-as adóösszeírás jellegéből fakadó már említett hiányosságokat. A szemlélt településeken összesen 63.216 adóköteles személyt írtak össze. Vagyoni állapotukat nehéz felbecsülnünk annak ellenére, hogy meglehetősen adathalmaz áll rendelkezésünkre. Így például nem tudjuk megállapítani a nemesek birtokában levő ingatlanok és ingóságok mennyiségét (Szabadkán akkoriban mintegy 200 nemesi család volt), de az adózó lakosság esetében sem írták össze pl. a bérelt földeket, irtványföldeket és remenenciális földeket, amelyeken akár a mindennapi megélhetéshez, akár többletjövedelem szerzés céljával gazdálkodhattak. Másrészt a nem agrárfoglalkozásúak (honoráciorok, kézművesek, kereskedők, kocsmárosok, fuvarosok, szolgák, stb.) anyagi állapotát sem ismerjük kellőképpen. Az említett foglalkozásokat gyakorlók saját földingatlan nélkül is lehettek jómódúak, vagy más esetben, csak jövedelem-pótlás végett, rendelkezhetek kisebb-nagyobb bérelt vagy saját földekkel is. A kézművesek és inasok, a kis és nagykereskedők tekintélyes száma településeinkben azt is jelenti, hogy lakosság körében megvolt egy viszonylag magas szintű igény termékeik iránt, azaz hogy körükben létezett folyamatosan meglévő vásárlóerő.

Tulajdonviszonyok tekintetében az összeírás viszonylag kedvező állapotot tükröz: a mezővárosokban a *családfők* 69% rendelkezett földterülettel, a városokban pedig a gazdák megközelítőleg fele. Egyedül Új-

³⁰ Zoltán Györe, i.m., 91-92.

vidéken kicsi a birtokosok aránya (10%) ami részben a nem agrár népesség magas arányával (24%) magyarázható.³¹ Az összeírt birtokosok 88% rendelkezett szántóval. Ezen belül a gazdák 40,3%-ának volt szántója és rétje, 22,4%-ának szántója, rétje és szőleje, 13,4%-ának csak szántója, 11,8%-ának szántója és szőleje és 12%-ának csak szőleje.³²

A vizsgált településekben a kisbirtok volt a jellemző (15 ha alatt), ilyenekkel rendelkezett a birtokosok 96%-a a mezővárosokban, a királyi városokban pedig a birtokosok hetvenhat százaléka. Míg a szabad királyi városokban 511 olyan adóköteles gazdát találunk, akiknek birtoka nagyobb volt 30 hektárnál a mezővárosokban csak 8 hasonló gazda volt. A legtöbb nagy telekkel rendelkező gazda Szabadkán élt, utánuk következett Zombor, Újvidék, Zenta, Óbecse, Kanizsa és Kúla.

Az összeírás adatainak alapos elemzésével a következőket állapíthatjuk meg. Egy korabeli 7-8 tagot számláló földműves család számára a létminimumot legalább 2,2 hektárnyi törpebirtok (1/8 jobbágyteleknyi föld) jelentette. Aki ettől kevesebbel rendelkezett, családját biztosan nem tudta élelmezni. Az alapszintű megélhetéshez, az adóterhek fizetéséhez, szerszámok, só, ruházat, lábbeli vásárlásához a család tagjai kénytelenek voltak napszámba állni, esetleg földet bérelni vagy fuvarozással, hajóvontatással, halászattal, kézművességgel, házalással, stb. pénzt keresni. Településeinkben az összeírt adófizetők meglehetősen nagy aránya (városokban 30,1%, mezővárosokban 17,5%) tartozott ehhez a kategóriához. Egy árnyalattal jobb anyagi helyzete volt a kis telkes jobbágyoknak (2,2 ha - 7,4 ha) akiknek, ha rendelkeztek legalább 1/4 vagy 3/8 jobbágytelekkel, már bizonyos terméktöbbletet is meg tudtak valósítani. Számításaink szerint, ha az év termékeny volt a 3/8 telkes jobbágy kellő szorgalommal akár 50-60 pozsonyi mérőnyi többletet tudott elérni, 35-40 forint értékben. Ebből megvásárolhattak néhány létfontosságú árucikket vagy adósságaik egy részét törleszthették. Rossz termés esetén kérdésessé válhatott megélhetésük. Nekik reálisan nézve terméstöbbletük nem volt, segédmunkásokat nem tudtak megfizetni. A kis telkesek aránya városainkban 22%, a mezővárosokban 41% volt. A középbirtokos jobbágyok (7,5 ha-15 ha) a föld minőségétől, az évtől, az alkalmazott agrotechnikai technikáktól függően már bizonyos mértékben ter-

³¹ Zoltán Györe, i.m., 77.

³² Zoltán Györe, i.m., 80.

melhettek piacra, esetleg segédmunkaerőt is megfizethettek vagy bérelhettek több földet. A mezővárosi jobbágyok 37%-a, a városiak 23%-a tartozott közéjük. A városi adófizető földbirtokosok 24%-a, a mezővárosiak 4%-a viszonylag jómódúnak mondható: ők több mint 15 hektár szántóval rendelkeztek, ami egy 30 hektáron gazdálkodó paraszt esetében kb. 468 pozsonyi mérő többletet és megközelítőleg 290 forint hasznot jelentett. Ők a megélhetési költségek teljesítése mellett a lehetőségeknek megfelelően földek bérlésébe, állattenyésztésbe, a termelés bővítésébe, napszámosok alkalmazásába is fektethettek, ami viszont tovább növelte termelékenységüket. Ez utóbbiakból legtöbben a szabad királyi városokban, Bácsopolyán, Bácscon, Kúlán, Sztanisityben, Temerinben, Bácspalánkán voltak.³³

Szükséges szem előtt tartani, hogy a fenti elemzés csak a szántók nagyságát vette figyelembe, viszont korábban megállapítottuk, hogy a gazdák túlnyomó többsége rendelkezett összeírt rétekkal, legelőkkel és szőlőkkel is illetve belső kertekkel, tehát természetesen veteményeket és gyümölcsöt, tarthattak szárnyasokat és a legelőkön jóságokat vagy bortermeléssel szaporíthatták bevételeiket. Bácskában, ahol ez időben még nem volt földhiány legalább 7-8 hektár földbirtokra volt szükség egy család biztos megélhetéséhez. Lehetett ez jobbágytelek vagy más alapon művelt terület. A legsúlyosabb helyzetben a házatlan zsellérek voltak, akiknek egyáltalán nem- vagy csak nagyon kevés földjük volt. Részarányuk a szemlélt településeken átlagban 12% körül mozgott. Végül is elmondhatjuk, hogy a földművelés az adóköteles gazdák körülbelül negyven százalékának biztosított folyamatosan stabil megélhetést és esetleg bizonyos mértékű hasznot.³⁴

A kézművesség

Összeírásunk idején Magyarországon az ipari forradalom még váratott magára. Az ország gazdaságára a dominánsan agrártermelés volt jellemző. Még 1845-ben is mindössze 89 gyár létezett. Ez a helyzet csak 1849 után kezdett változni, amikor jobb hitellehetőségek és szabadabb

³³ Zoltán Györe, i.m., 83-88.

³⁴ Zoltán Györe, i.m., 83-86.

munkaerőpiac jött létre, illetve egyre több technikai innováció került alkalmazásra.³⁵

A XVIII. század utolsó harmadától a lakosság növekedése, a belső piac bővülése és a mezőgazdasági termelés erősödése által serkentve gyorsabb fejlődésbe indult az ipar illetve a kézművesipar is. Míg a magyar korona országaiban 1785-ben csak 30.921 kézműves volt, a számuk gyors ütemben 1828-ra 94.553-ra (Horvátország és Erdély, illetve az inasok száma nélkül), tizennyolc évvel később már 233.324-ra növekedett, amivel jelentősen meghaladta a lakosság növekedésének a ritmusát. A növekedés mértéke különösen ott volt jelentős ahol a parasztság fokozódó mértékben termelt piacra. A piacra termelés nagyobb munkabefektetést igényelt, ezáltal csökkentve a különféle szükségleti cikkek házi elkészítésére rendelkezésre álló időt, ugyanakkor növelve a vásárlóerejüket. Összhangban a növekvő szükségletekkel egyre több kézműves telepedett meg mezővárosokban és a falvakban is ami pozitívan hatottak ki a hazai kézműves réteg kialakulására és erősödésére. A kézművesek számának növekedését nem állította meg a boltok és kereskedések gyors terjedése sem ugyanezekben a településekben. Mindez jól megfigyelhető Bácskában is. Itt a kézművesek számának gyarapodására a lakosság dinamikus növekedése és a nagyarányú piacorientált mezőgazdasági termelés mellett, érezhetően kihatott a Ferenc-csatorna építése és a belvizek szabályozása is.³⁶

A kézművesség és a kereskedelem viszonylag magas szintje Bácskára egészében, átlagon felüli mértékben volt jellemző. A kézművesség fejlettségét alátámasztja a kézművesek és inasaik jelentős száma, az iparúzés intenzitása és elterjedtsége egyaránt. A megyében 5.783 kézműves volt, közülük 1.783-an a városokban, 1.422-en a mezővárosokban, 2.578-an a falvakban telepedtek meg. Ezekhez még hozzáadhatjuk a városokban tevékenykedő 1.135 segédet (a falusi segédek számát nem ismerjük), amivel a számuk megközelíti a hétezeret. Több iparost írtak itt össze, mint a környező délvidéki megyék bármelyikében, mi több, itt minden településben éltek kézművesek (Torontál megyében a

³⁵ Dóka Klára, A Dél-Alföldi iparosság struktúraváltása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában 1828-1870, 199-200.

³⁶ Tagányi Károly, *Az 1828-as összeírás végleges eredményei*, in: „Magyar Gazdaságtörténeti Szemle”, Budapest 1896, 210 és Mérei Gyula (főszerkesztő), *Magyarország története 1790-1848*, Budapest 1983, 371.

települések 92, Temes megyében a helységek 60 százalékában) és legalább 87 féle kézműves-mesterség létezett. A kézművesek ekkora száma és jelenléte arra utal, hogy a bácskai településekben állandó szükség mutatkozott termékeik iránt (ellenkező esetben az igényeket kielégíthették volna a boltok, házaló kereskedők illetve az időszakos helyi vásárok is). Erre utal a kézművesség intenzitása is: a mesterek közel kétharmada egész évben folytatta a tevékenységét, illetve csak a kézművesek 12% dolgozott fél évnél kevesebbet. Tevékenységük figyelemreméltó intenzitása elsősorban a városi meseterekre vonatkozik, míg a mezővárosokban csak 32 százalékuk dolgozott egész évben, 31 százalékuk pedig kevesebbet, mint fél évet. Ők a kézművesség mellett szőlőműveléssel és földműveléssel egészítették ki jövedelmüket. A mezővárosi kézművesség alacsonyabb erejére utal az is, hogy míg a városokban száz mesterre ötvennyolc segéd jutott, a mezővárosokban ez az arány mindössze tizenöt.³⁷

A kézművesség jól fejlett volt Újvidéken, Szabadkán, Zomborban, Apatinban, továbbá Becsén, Bezdanban, Kulán, Bácspalánkán, Zentán és Magyarkanizsán. Ugyanakkor kifejezetten fejletlen volt Sztanisicson és Bácsstopolyán, ez utóbbiban élt a vizsgált települések közül a legkisebb számú kézműves. Ha figyelembe vesszük Bácsstopolya és Sztanisics összeírt lakosságának szociális szerkezetét, a mezőgazdasági termelésre vonatkozó adatokat és kézművesség elért szintjét, megállapíthatjuk, hogy ezen a települések lakossága orientálódott leginkább az agrártermelés irányában. Míg országos átlagban 111 lakosra jutott egy kézműves, szabad királyi városainkban negyven, mezővárosainkban 62 volt ez az arány. Budán és Pesten 23, azaz 25 lakosra, Debrecenben 24, Szegeden 30, Pozsonyban 34, Temesváron 14 lakosra jutott egy kézműves.³⁸

Az országban létező 150 mesterségből területünkön a városokban 87, a mezővárosokban 51 féle mesterséget írtak össze, ennyi volt jellemző az átlagosan fejlett városokban (pl. Szeged, Arad, Szatmárnémeti, Kassa, Komárom, Esztergom, stb.), míg a fejlett iparú településeken több mint 90 mesterség volt jelen. Bács esetében érdekes piacorientált-

³⁷ Zoltán Györe, i.m., 225-235.

³⁸ Zoltán Györe, i.m., 143 és Eperjessy Gábor, *A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon*, Budapest 1988, 16.

ságra jellemző koncentrátságot figyelhetünk meg: az összesen 71 iparüzőből 12-en pipakészítéssel és 31-en fazekasmesterséggel foglalkoztak. Ha a képviselt kisipari tevékenység típusaira összpontosítunk elmondhatjuk, hogy a legtöbben a bőr- és bőrfeldolgozó iparban tevékenykedtek (1.180 mester), amelyeket a textil és ruházatkodás (839 mester), illetve a harmadik helyen az élelmiszer- és vegyipar követett (562 mester), negyedik helyen az építő- és faipar volt (331 mester), nem sokkal maradt el a fém- és fémfeldolgozó ipar (300 mester), s legvégül azok a kézműves szakmák következtek amelyek a szolgáltatásokkal voltak kapcsolatosak illetve a nagyon sajátos foglalatosságok (összesen 149), mint amilyen a pipafedő- vagy a parókakészítő szakma. A bácskai városok és mezővárosok kézművesei közt legtöbb csizmadia volt (496), őket a molnárok (384), szücsök (345), takácsok (322), szabók (303), kovácsok (143), cipészek (125) követték. Összeírtak viszont 48 hivatásos horgászt, 46 kalapkészítőt, 37 aranyművest és egy aranyozómestert, 18 üvegest, 6 könyvkötőt és egy-egy harangöntőt, orgonakészítő- és utcakövező mestert is. A számos bácskai téglagyárhoz viszonyítva kevés az összeírt 5 téglagyártó mester. Hiányoljuk, hogy egyetlen postaszolgáltatásban alkalmazottat sem írtak össze, függetlenül attól, hogy Bácskában ekkortájt 17 postaállomás létezett. Hasonlóan, a szemlélt 160.000 lakozhoz képest kisszámúnak tűnik a mindössze 38 mézárós és 31 pékmester illetve a 34 borbély is. Ugyanakkor, a rossz utakra és a fuvarozás nagy arányaira utal a kerékgyártók tekintélyes száma (118) és valószínűleg szintén a szállítás és a kereskedelem nagy arányával áll kapcsolatban a kötélgyártómeszterek száma is (86). Ennek kapcsán had jegyezzük meg, hogy a hajósok száma irreálisan kicsi: mindössze 13. Ez a szám esetleg a hajókészítő műhelyeket fenntartó mesterembereket jelölheti és nem mindazokat, akik személyzetként voltak jelen a hajókon, továbbá a hajóvontatókat, kikötői munkásokat, stb. Nem ismerjük a kocsmárosok számát sem, de ha a városi kocsmák számát vesszük alapul (431) feltételezhetjük, hogy a mezővárosokban és a fálvakban ez a foglalatosság még pár száz családnak biztosította jövedelmét.³⁹

Ami a kézművesek vagyoni állapotát illeti, megállapíthatjuk a következőket. A városi és mezővárosi kézművesek 58%-ának volt háza míg a városiak 37,2%-a, a mezővárosiak 47,5%-a rendelkezett földbir-

³⁹ Zoltán Györe, i.m., 225-235.

tokkal. A városokban a kézművesek legnagyobb hányada csak szőlővel (36,5%) illetve szántóval és szőlővel rendelkezett. A mezővárosokban 34%-uk szántóval és szőlővel illetve 33%-uk csak szőlővel bírt. Az élelmiszeriparban tevékenykedő mesterek rendelkeztek a legnagyobb földekkel, ők alkalmazták a legtöbb szolgát és segédet. A legmódosabb kereskedők többletjövedelmüket házakba, földbe, gyakran kereskedelembe fektették.⁴⁰

A kereskedelem

A francia forradalom majd napóleoni háborúk és az ipari forradalom kezdeteinek meghatározó szerepük volt a XVIII. század végén és a XIX. század elején a magyarországi kereskedelemben végbemenő változásokra. Többek közt megváltozott az ország kiviteli szerkezete: jószág és bor helyett mindinkább gabonafélék és gyapjú dominált, a kivitel fő iránya pedig Ausztria lett. Megindult az ausztriai ipari termékek Magyarországi importja, Magyarországon pedig a mezőgazdasági termékek piacorientált tömegtermelése. A változásokkal összhangba átalakult a kereskedelmi hálózat is, amely ezentúl a hagyományos kereskedőkre, a házaló kereskedőkre, a heti és évi vásárok rendszerére, uradalmi árube gyűjtő-központokra, boltokra, és piacközpontokra támaszkodott. Habár ez a dinamikusnak és rugalmasnak mondható kereskedelmi rendszer bizonyos fokig csökkentette a vásárok addigi jelentőségét, 1828-ban még mindig a vásárok voltak az árucseré fő színhelyei.

A fentiekkel párhuzamosan megváltoztak a városi jelleget adó főbb funkciók is: már nem a lakosság lélekszáma, az igazgatási és kulturális funkciók, hanem a gazdasági funkciók és ezen belül a kereskedelem lettek a fő városformáló erők. Következésképpen számos korábban virágzó, élénk város veszített vonzerejéből, ezzel szemben addig kevésbé fontos települések, török időkben visszafejlődött vagy teljesen új települések lendültek dinamikus fejlődésbe. Ezt illusztrálják a következő adatok is: 1828-ban Magyarország 138 piacközpontja közül mindössze 35 volt szabad királyi város, 102 pedig mezőváros és püspöki város és egy

⁴⁰ Zoltán Györe, i.m., 155.

falú. A 113 alközpont közül csak 3 volt szabad királyi város, 101 mezőváros és 9 falú, azaz számuk szerint a mezővárosok domináltak.⁴¹

Térségünkben a kereskedelem fejlődésére a fenn említettek mellett a lakosság dinamikusan növekvő száma, viszonylag jó anyagi állapota, a jó földrajzi elhelyezkedés és az országhatár közelsége, a kedvező folyami szállítási útvonalak megléte (Duna, Tisza, Száva, Ferencsatorna) hatottak meghatározó erővel. Bácska településeiben 1.197 kereskedőt írtak össze, ami a lakossághoz viszonyítva jóval meghaladta az országos átlagot. Míg ez utóbbi 714 volt, Bács-Bodrog megyében 370 lakosra jutott egy kereskedő, Szerémben 417-re, Torontálban 588-re Temes megyében pedig 625 lakosra.⁴²

A kereskedők 49%-a Bácska három szabad királyi városába tömörült. A kereskedők száma alapján Pest és Buda után Újvidék következett 403 kereskedővel. Bácskában a második helyen Szabadka állt 96 összeírt kereskedővel, utánuk következtek Zombor, Zenta, Bácspalánka, Óbecse, Magyarkanizsa és Kula. Legkevesebb kereskedő ismét Bácskapolján, Sztanisicson és Bácsoson volt. E települések közül négynek (Újvidék, Zombor, Zenta, Kula) eltérő jelleggel és vonzóerővel, de piacközponti szerepük is volt.

A török hódoltságot követő időkben térségünkben a kereskedelem Baján és Újvidéken újult meg legkorábban: Baja 1696-ban három évi vásár tartásának a jogát kapta, az utóbbiban viszont már 1700-ban kereskedelmi társaság működött, 1765-ben kaptak céhet, 1772-ben összesen 48-an voltak (közülük 6 katolikus a többi ortodox szerb, cincár és görög). Újvidéken 1820-ban már több mint száz bolt és kereskedés volt. Bácska településeiből a kivitelre szánt áru mind Bajára került, ott adták el és az áru onnan folytatta útját Buda, Pest, Bécs, stb. felé. Baján minden jelentősebb bácskai helységnek volt raktára. Feljegyezték, hogy Zomborból, Szabadkáról hetente kétszer érkezett ide az áru.⁴³

A bácskai kereskedelmi hálózat jó kiépítettsége akkor tűnik fel igazán, ha összehasonlítjuk a környező megyékkel: Bácskában a kereskedők a települések 83%-ában, Torontál megyében a települések 61%-

⁴¹ Bácskai Vera, Nagy Lajos, Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban, Budapest 1984, 52.

⁴² Zoltán Györe, i.m., 167.

⁴³ Zoltán Györe, i.m., 158.

ban, Szerém megyében a települések 49%-ában és Temes megye verseci járásában a települések mindössze 27%-ban tevékenykedtek.

Legjelentősebb kereskedelmi termék a búza volt. A törökbecsei kikötőből évi több mint egy milliányi pozsonyi mérőnyi búzát szállítottak ki, akárcsak Bácskából ahol a Szabadka és Zombor mellett a Ferencsatorna menti települések (Kula, Szenttamás, Verbász) voltak a fő kereskedelmi pontok. Az áru Bácskába többnyire a Duna és Tisza mentén, a Ferenc csatornán keresztül, Bánátba pedig a Maroson, Tiszán és a Bega-csatornán keresztül érkezett.⁴⁴

Az 1828-as adóösszeírás kitűnő lehetőséget nyújt a települések vonzerejének vizsgálatához: az összeíró biztosok kikérdezték a lakosságot mely településeket látogatják adásvétel céljából. Bácskai Vera és Nagy Lajos az említett adatok beható és sokrétű elemzésével modellezték Magyarország városhálózatát egy-egy település vonzereje szempontjából. Sikertült megrajzolniuk, hogy egy-egy piacközpont mely lakosságnak egyedüli cserehelye (tisza körzet), illetve mely lakosság vonzódik kettő vagy több központ felé (megosztott körzet). Ez alapján kitűnt, hogy Bácskában a központok Újvidék, Zombor, Zenta és Kula, Bánátban viszont Törökbecse, Versec és Nagybecskerek voltak. Ha arányba állítjuk a helységek lakosságának a számát az általuk vonzott piaclátogatók számával megállapíthatjuk, hogy legnagyobb specifikus vonzerővel Törökbecse majd Kula, Zenta, Zombor, Újvidék, Versec és Nagybecskerek rendelkeztek. Míg Bajának, Törökbecsének és Újvidéknek országos jelentősége volt, Zombornak, Versecnek regionális, Kúlának és Zentának helyi szinten volt vonzóereje.⁴⁵

⁴⁴ Антал Хегедиш, Литература прве половине 19. века о привреди Торонталске, Бачко-Бодрошке и Сремске жупаније, in: „Зборник Матице српске за историју“, 21, Нови Сад 1980, 113.

⁴⁵ Zoltán Györe, i.m., 162-164.

	LAKOS	TISZTA KÖRZET	SPECIFIKUS VONZERŐ	MEGOSZTOTT KÖRZET	ÖSSZESEN	SPECIFIKUS VONZERŐ
ÚJVIDEK	20.231	60.310	3,0	1.740	62.050	3,1
ZOMBOR	17.534	69.217	3,9	985	70.202	4,0
ZENTA	13.997	60.048	4,3	---	60.048	4,3
KÚLA	6.304	37.595	6,0	2.791	40.387	6,4
VERSEC	15.788	31.272	2,0	83.521	114.793	7,3
BECSKE REK	12.623	993	0,1	67.363	68.356	5,4
TÖRÖK- BECSE	3.920	39.070	10,0	12.292	51.365	13,1

2. táblázat

Bácska és Bánát piacközpontjai a vonzáskörzeteikbe eső lakosok számával

Újvidék esetében az adatok nem reálisak, hiszen nem tartalmazzák a város Szerém megye irányában gyakorolt vonzerejét. Legfontosabb bácskai központ Újvidék volt. Nagykanizsa, Veszprém, Sopron, Baja és Törökbecse mellett Újvidék volt Magyarország egyik legjelentősebb gabonakereskedelmi helye. Emellett, mivel Újvidéken keresztül zajlott le a török áruk magyarországi behozatalának jelentős része, a város szerepet kapott az országos szintű kereskedésben is.⁴⁶ A gabonakereskedelem alapját a közelebről vagy távolabbról Újvidékre szállított gabona adásvétele szolgálta (magában Újvidéken viszonylag kis mennyiségű gabonát termeltek). Az újvidéki kereskedők a környék bácskai és szerémi falvait ellátták kézműves termékekkel, gyarmati áruval, egyben a Péterváradai vár ellátásának jó része is rájuk hárult. Az összeírás alkalmával az Újvidéki városatyák arra panaszkodtak, hogy a Ferencsatorna megépítése óta Újvidéken a kereskedelem hanyatlik és igazából csak Titel, Földvár, Szenttamás, Bácspalánka, Bács, Kúla és Baja fejlődnek. Ismerve az újvidéki kereskedők számát, differenciáltságát és anyagi helyzetét, megjegyezhetjük, hogy panaszaik nagy valószínűséggel túlzottak.⁴⁷

⁴⁶ V. Bácskai, Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején, Budapest 1988, 35.

⁴⁷ Vajdasági Levéltár, mikrofilmtár, „Popis prema VII zakonskom članu iz 1827. godine”, N 62, „Observationes”.

Érdekes Szabadka esete: annak ellenére, hogy piacközpontként nem kapott jelentőséget az országos vagy regionális kereskedelemben, mégis számos kereskedő élt a városban. Szabadka városhatárának méretei, lakosságának száma és viszonylagos jó anyagi állapota, a mezőgazdasági és kisipari termelés méretei és feleslegei eleve vonzóvá tették a kereskedők számára. Másrészt a szabadkai kereskedők, kézművesek megélhetését biztosították már a helyi lakosság szükségletei is. Ugyanakkor az a körülmény, hogy Szabadka a vízi szállítási útvonalaktól távolabb esett szintén hozzájárult ahhoz, hogy nem alakult piacközponttá, hisz a szabadkai kereskedők is inkább a Bajai vásárookra szállították terméktöbbleteiket.⁴⁸

Az összeírás tanúskodik arról is, hogy vidékünkön ez időben a kereskedelem elég differenciált volt, illetve arról is, hogy a kereskedők kisebb része rendelkezett földbirtokkal: a városokban átlagban 21% (Szabadkán 42%, Zomborban 40%, Újvidéken 10%), a mezővárosokban a kereskedők 35,5%.

Útviszonyok

A kereskedelmi forgalom nagy méreteit nem tudták megfékezni a közmondásosan rossz útviszonyok sem. Bács-Bodrog megyében nem volt egy kövezett út sem, ami különösen az őszi és téli, csapadékos időben okozott sok gondot (egész Magyarországon 1790-ben 770 km, 1850-ben 1.750 km kövesút volt).⁴⁹ Had emlékeztessünk arra, hogy Bácska területe az ókorban nem tartozott a Római Birodalomhoz, így aztán a máshol még a középkorban is használatos kövezett római utaknak területünkön nyoma sem volt. Egy németországi utazó szerint ősszel-télen az utak elképzelhetetlenül rossz állapotban voltak és az utazás könnyen az igásállatok vesztét okozhatta. Ezért, áruszállításra lehetőség szerint vízi utat használtak. A közlekedésben gondot okoztak a belvizek is, különösen a Mosztonga folyócska vízhálózata. A vízrajzi és közlekedési problémákat érezhetően csökkentette a Ferenc-csatorna, illetve a hozzá kötődő kisebb csatornák hálózatának a kiépítése. A Ferenc-csatorna azáltal, hogy összekötötte a Dunát és a Tiszát, Bácsmonostor és Bácsföldvár

⁴⁸ Zoltán Györe, i.m., 165.

⁴⁹ Mérei Gyula, i.m., 237.

között, három héttel rövidítette meg a hajóutat és érezhetően csökkentette a szállítási költségeket. Jelentőségére utal a tény, hogy 1802-1818 közt 15.660 hajó közlekedett rajta összesen több mint hétmillió pozsonyi mérő teherrel. A szárazföldi szállítás költségessége miatt fontos volt a vízi utak használata, főképp miután éppen az említett okokból a bánáti gabona az ezernyolcszázhuszas évekig kiszorult az Olasz piacról. A vízi szállítás fontos állomásai térségünkben Baja, Apatin, Futak, Újvidék, Törökbecse, Kúla voltak. Idővel a folyamszabályzásokkal (Tisza, Begacsatorna, Száva, Dráva, Kupa) egyre tágabb térségeket sikerült a vízi szállítás hálózatába kapcsolni.⁵⁰

Összegzés

Bácska településeinek nagyobb része 1827/28-ban történelmileg fiatal volt és dinamikusan fejlődött. A rendelkezésre álló adatok rávilágítanak arra, hogy a térség a török időszakot követően sikeresen visszagyazódott a Magyar Királyság jogi és társadalmi szervezetébe, mi több, hogy a Bács-Bodrog vármegye és a városias települései a mezőgazdasági termelés, a kézművesség és a kereskedelem szempontjából a Délvidéken és országos viszonylatban is az élvonalban voltak, illetve, hogy Bácska Magyarországnak mindenképp egyik leggazdagabb, legproduktívabb és etnikailag legtarkább vidéke volt, a magyarországi és külhoni piacok fontos és megbecsült ellátója. Harmonizálva az országra jellemző változásokkal Bácskában nagy arányban megindult a piacorientált termelés, dinamikusan fejlődött a kereskedelem, kézművesipar és a megye figyelemre méltó szellemi erővel is rendelkezett. Az 1828-as összeírás elemzése egyértelművé tette, hogy mindebben a 3 szabad királyi városnak döntő szerepe volt és hogy a 13 bácskai mezővárossal karöltve egyfajta húzóereje voltak a a megye társadalmi és gazdasági fejlődésének. Megállapíthatjuk azt is, hogy a szabad királyi városok gazdasági túlereje mellett jól követhető egyes mezővárosok erőteljes fejlődése (Zenta, Kúla, Apatin, Kanizsa, Bácspalánka).

⁵⁰ Антал Хегедиш, *Градска земља и грађани*, in: „Домети”, 100/103. szám (2000 tavasz-nyár-ősz-tél), Sombor 2000, 42-42; Антал Хегедиш, *Литература прве половине 19. века о привреди Торонталске, Бачко-Бодошкоке и Сремске жупаније*, in: „Зборник Матице српске за историју”, 21, Нови Сад 1980, 113.

Ha a városaink küllemét és infrastrukturális kiépítettségét a korabeli Nyugat- vagy Közép-Európai városokhoz hasonlítjuk, bizonyos fokú hiányérzetünk támadhat. Viszont mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy nem hasonlíthatók azokhoz a városokhoz, amelyek hosszabb ideje folyamatosan léteztek a keresztény civilizáción belül és nem kellett elszenvedniük a török uralom és a majdnem folyamatos háborúzás borzalmas pusztításait. Valójában a korabeli államhatalom kedvezmények adományozásával éppen a szabad királyi városokat és részben a mezővárosokat szánta a valahai hódoltsági területek újjászületésének szervezeti központjaivá.

Felhasznált források és irodalom:

1. Az 1828-as országos adóösszeírás iratanyaga mikrofilmen. Megtalálható a Vajdasági Levéltárban, N sorozat.
2. Apatin, Bács, N 82
3. Becse, Temerin, Bácsstopolya, Újfutak, Bácspalánka, N 89
4. Bezdán, N 83
5. Hódság, N 85
6. Kúla, N 86,
7. Ófutak, Kanizsa, Zenta, N 90
8. Szabadka, N 58, N 59, N 60
9. Sztanisics, N 88
10. Újvidék, N 61, N 62
11. Zombor, N 63, N 64
12. Bácskai V., *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest 1988.
13. Bácskai V., Nagy L., *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest 1984.
14. Benda Gy., *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*, Budapest 1973.
15. Čobanović K., Hegediš A., *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad 1991.
16. Fényes E., *Magyarország geographiai szótára*, I–IV, Pest 1851.
17. Fényes E., *Magyarország leírása*, I–II, Pest 1847.
18. Györe Z., *Gradovi i varoši Bačke početkom XIX veka*, Novi Sad 2007.
19. Mérei Gyula (főszerkesztő), *Magyarország története 1790-1848*, Budapest 1983.

20. Nagy L., *Notitae politico-geographico-statisticae inclyti Regni Hungariae partiumque adnexarum* I–II, Buda 1828–29.
21. Pomogyi L., *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*, Budapest 2008.
22. Ђере, З., *Демографски односи Војводине на основу пописа Лајоша Нађа из 1828. године*, „Зборник Матице српске за историју“, 46, Нови Сад 1993, 101-133.
23. Хегедиш, А., *Градска земља и грађани*, in: „Домети“, 27. évf., 100/103 szám, pp 40-61, ISSN: 0351-0425
24. Хегедиш, А., *Литература прве половине XIX века о привреди торонталске, бачко-бодрошке и сремске жупаније* in: „Зборник за историју“ 21. szám (1980), pp. 109-133, ISSN: 0350-0489
25. Хегедиш, А., *Урбани преображај*, in: „Домети“ 27. évf., 100/103 szám, pp. 84-102, ISSN: 0351-0425
26. Хегедиш, А., *Успон градске привреде*, „Домети“ - God. 27, br. 100/103 (proleće-let-o-jesen-zima 2000), pp. 62-83, ISSN: 0351-0425

Összegzés: A tanulmány Bácska demográfiai és gazdasági jellemzőit tanulmányozza az 1828-as országos adóösszeírás és a Ludovicus Nagy-féle népesség-összeírás tükrében. Áttekinti a térség népességi, etnikai, vallási jellemzőit. Kitér a társadalmi rétegződés egyes kérdéseire, továbbá a régió mezőgazdasági termelésére, birtokviszonyaira, kézművességére, kereskedelmére vonatkozó sajátosságokra.

Kulcsszavak: Magyarország, reformkorszak, Bácska, szabad királyi városok, mezővárosok, mezőgazdaság, kézművesség, kereskedelem, piacközpontok

Summary: The study relates to the demographic and economic characteristics of Bácska region according to the Royal Tax Census from 1828 and the population census of Ludovicus Nagy from 1827. It analysis the demographic, ethnic and religious characteristics of Bácska. It covers some issues of social stratification, as well as the region's agricultural production, possession situation, craftsmanship, for trade characteristics. Available data reveal that after the period of Turkish rule (1526-1699) the Bácska region was successfully reintegrated into the legal and social tissue of Hungary. Moreover, we can conclude that until 1828 Bács-Bodrog County, with its urban municipalities, became one of the most developed regions of the state in the sense of the intensity of agricultural production, crafts and the extent of trade, as well as one of the ethnically most complex areas of Hungary. The 1828 census analysis has made it clear that the most important role in this development had the three royal cities: Szabadka, Újvidék and Zombor and some of the towns as Zenta, Kúla, Kanizsa, Bácspalánka and Apatin.